

MAGYAR KÓDEX-CSALÁDOK.

(Második közlemény.)

c) Sz. Ferenc harmadrendi kódexek.

A magyar középkorban a vallásos szellem ápolása terén nagy szerepet játszott Sz. Ferenc harmadrendje. Ennek két ágazata is volt: a családi tűzhelynél élő világiak, férfiak és nők egyaránt hozzátartoztak a harmadrendhez; de voltak a harmadrendbeli testvérek között olyanok is, akik a kolostor falai közé elzárkózva szerzetes életet éltek. A harmadrendi apácák, más néven beginák, a magyar közművelődésnek is nagy szolgálatot tettek a nőneveléssel.¹ Am épügy foglalkoztak könyvmásolással is, mint rendi testvéreik, a Klára-szűzek. Kzintén megmentettek számunkra néhány régi magyar kéziratot könyvet.

Karácsonyi János három ferences kódexet említ, melyek az erdélyi harmadrendi apácák használatára készültek. Ezek a Teleki-, Székelyudvarhelyi és Lázár Zelma-k.²

Különbséget kell azonban tennünk a kétségtelenül harmadrendi kódexek s olyanok között, melyeknek harmadrendi jellege csupán lehetséges.

1. Kétségtelen, hogy harmadrendi apácák részére készült a Tel.- és Székelyudvarhelyi k. A *Teleki*-k. egyik írója, Sepsi-szentgyörgyi Ferenc ferences atya maga is jelzi, hogy harmad-szerzetbeli hűgok, vagyis harmadrendi apácák részére állította össze azok szerzetesi életszabályait. A Tel.-k. a marosvásárhelyi harmadrendi apácák kolostora számára készült s másolásában maguk az apácák is közreműködtek.

A *Székelyudvarhelyi* k. Nyujtódý Judit tövisi harmadrendi apáca használatára készült s egyes részeit Tövisen is írták 1528-ban.

2. Lehetséges, hogy harmadrendi jellegűek a következő kódexek:

a) *Lázár*-k. Ez a kéziratot imádságos könyv már a XVII. században a Lázár-család birtokában volt. A család régi párt-

¹ Gyulai iskolájukról szól Karácsonyi János: *Békés vármegye története*. Gyula 1896. II. 18. és K II. 550.

² K I. 6034.

fogója volt az erdélyi (Marosvásárhely, Csiksomlyó) harmadrendi apácáknak.¹ Lehet, hogy tőlük került a könyv a Lázár-családhoz; ám voltak Erdélyben (Kolozsvár) Klára-szűzek is. Az imakönyv eredetileg egy Katalin nevű apáca részére íródott. Karácsonyi valószínűnek tartja, hogy ez a Katalin apáca a marosvásárhelyi kolostor tagja volt.²

b) *Keszthelyi* és *Kulcsár-k.* Ez a két kódex szorosan összetartozik. Tartalmuk zöme, a magyar *Psalterium*, vagyis breviárium-fordítás közös eredetiből való másolásnak látszik.³

A Keszth.-k.-ben ferences jelleget árul el a *Het bűnbánó zsoltár* magyar szövege. Annyiban tér el más szerzetesrendek hasonló ájtatosságától, hogy az egyes zsoltárok után közbeiktatja a szent kereszt tiszteletére szánt fohászima (Adoramus te Christe...) magyar fordítását. Ez határozottan ferences imádság, sőt egyenesen a rendalapító Assisi Sz. Ferenc imádságai közé sorozzák.⁴ A *Psalterium* zsoltárainak beosztása is megfelel a ferences breviárium beosztásának. A zsoltárok száma 148. A ferences breviárium a máshol 148—150. számozású három utolsó zsoltárt összevonja egy zsoltárrá. Ugyanígy a Keszth.-és Kulcs.-k.

A Keszth.-k. a XVI. században a Batthány-család birtokában volt s tőlük került az általuk alapított németújvári ferences kolostor könyvtárába. Tudjuk, hogy a protestáns Batthány Kristóf 1542-ben rajtaütött a remetinci ferenczrendi kolostoron s elvitette az ott talált kincseket, értékes tárgyakat. Remetinc volt abban az időben a délvidéki ferences kolostorok s a harmadrendi apácák menedékhelye. Lehet, hogy a Remetincről Németújvárra elszállított könyvek között volt a Keszth.-k. is.⁵ A kódex vándorlásának vizsgálata visszavezet tehát Remetinc-re, a harmadrendi apácák akkori menedékhelyére.

A Kulcsár-k.-t Pápai Pál (frater Paulus de Papa) nevű szerzetes másolta 1539-ben. Az Üdvözítőről nevezett magyar ferences rendtartomány évkönyvei emlitenek egy Pápai Pál nevű ferences atyát. Nemcsak dunántúli származás volt, de ott is működött szűkebb hazájában. A zalamegyei Taládon (1533—35) házfőnök volt, Ozorán (1535—37) őr.⁶ Ozorán a harmadrendi apácáknak is volt kolostoruk, s az a férfiszerzetesek vezetése alatt állt. A Kulcs.-k. testvér-kézirata, a Keszth.-k. Lékán íródott, s magát a Kulcs.-k.-t is dunántúli eredetűnek tartják.

¹ (Szabó Károly:) *Székelly oklevéltár*. Kolozsvár, 1876. II. 84-85. — Gr. Lázár Miklós: *A gr. Lázár család*. Kvár 1858. 49. I. Tört. Tár. XIII 81-83. I. — K II. 214., 278.

² K II. 606.

³ Nytár XIII. k. XXIII. I.

⁴ Szabó Policarpus O. F. M.: *S. Franciscus*. Firenze, 1926. 29. I.

⁵ T 23—24. I.

⁶ Irodalomtörténet 1914. 309. I.

A Kulcs.-k. másolóját bizvást azonos személynek tekinthetjük a Ferenc-rend történetében szereplő Pápai Pállal. Pápai Pál közvetlenül a kódex másolása előtti időben hivatalánál fogva összeköttesben állt az ozorai harmadrendi apácákkal. Lehet, hogy azok számára másolta a kódexet is. Az apácák 1543-ban, Székesfehérvár ostromakor Ozoráról elmenekültek. Valószínűleg ők is Pápán kerestek menedéket, mint az ozorai férfikolostor lakói.¹

c) *Vitkovics-k.* Tartalmát tekintve lehetett ez a kódex akár klarissza-apácáké, akár harmadrendi apácáké. Sz. Bonaventura *Regula Novitiorum*ának a kétféle apácák egyformán hasznát vehették. Tel.-k. egyik írója, Sepsiszentgyörgyi Ferenc, Sz. Bonaventura munkái nyomán állított össze szerzetes életszabályokat a marosvásárhelyi harmadrendi apácák részére, s ezek a szabályok tartalmilag érintkeznek a Vitk.-k. reguláival.² Bajos eldönteni, vajon a Vitk.-k. klarisszák vagy harmadrendi apácák részére készült-e.

Karácsonyi véleménye szerint esetleg a Bod s a Lobk.-k.-t is Sz. Ferenc harmadrendi apácák részére másolták.³ A Bod.-k. azonban a margitszigeti Domonkos-apácák használatára, a Lobk. k. pedig klarisszák részére készült.

Öt-hat magyar kódexet tudunk kapcsolatba hozni a Sz. Ferenc harmadrendi apácákkal. A harmadrendi apácáknak s lelki vezetőiknek is hálával tartozik a magyar irodalomtörténet. Marosvásárhely és Tövis voltak irodalmi tűzhelyek az erdélyi harmadrendi apácák körében.

d) Domonkos kódexekkel érintkező ferences kódexek.

A ferences kódexeknek egy része szorosan érintkezik a margitszigeti Domonkos-apácák részére készült kéziratos könyvekkel. Nemcsak tartalmilag érintkeznek egymással, hanem azonos szövegegységek találhatók lapjaikon s azok vagy függő viszonyban vannak egymással, vagy régebbi alapszövegnek egymástól független másolatai.

A domonkos kódexekkel érintkező ferences kódexek csoportjába sorolhatók a következő kódexek: a Nádor-, Nagyszombati-, Lobkowitz-, Simor- és Kazinczy-k.

1. *Nádor-k.* Szoros kapcsolatban van két margitszigeti kéziratos könyvvel: a Winkler- és Érsekújvári-k.-szel.

a) Az 1508-ból való Nád. s az 150. évet feltüntető Wi. k.-nek két párhuzamos fejezete van: 1. *Passio*. Nád.-k. 143—307. (Nytár XV. 195—223.) = Wi. 137—234. (Nytár II. 132—262.) A kétféle szöveg — úgy látszik — közös alapszövegre támaszkodik. — 2. *Mária siralma*. Nád. 342—388. (Nytár

¹ K II. 555. és 133. l. — *Egyháztörténelmi emlékek* a magyarorsz. hit-
újítás korából. IV. k. Bpest, 1909. 183. és 450. l.

² Nytár XII. 400—403. l.

³ K II. 601—602. l.

XV. 229—238.) = Wi. 74—117. (Nytár II. 114—123.) A közös eredetén alapuló¹ párhuzamos szöveg még egyezőbb, mint a passióban. A mindkét kódexben egyaránt előforduló «zenth Bernardinus atyank» (Wi.-k. 75^a) kitétel — akár valóban a ferences Szienai Sz. Bernardinra való hivatkozás², akár tollhiba Sz. Bernát helyett — arra vall, hogy a Mária-síralom fordítója Sz. Ferenc rendjéhez tartozott. A Wi.-k. is tehát ferences eredetű szöveget másolt.

b) A Nád.-k. kapcsolatban van a két évtizeddel fiatalabb Érs. k.-szel is. Két azonos fejezetük van: 1. *Krisztus kínja gondolásának haszna*. Nád. 41—63. (Nytár XV. 178—182.) = Érs. 19—24. (Nytár IX. 19—23.) Az elmélkedés Discipulus egyik beszédjének a fordítása.³ Az elmélkedés végén levő s mind a két szövegben azonos összefoglalás (Nád.-k. 59¹¹—63., Érs. k. 23²⁶—24.) a fordító hozzátoldása, ez nincs meg Discipulus prédikációjában. A Nád.-k.-ben a szóban forgó elmélkedést közvetlenül megelőzi a méltó szentáldozásról szóló oktatás, melynek forrása szintén Discipulus. A kódex 59. lapján kezdődő összefoglalás egytűvé kapcsolja a két fejezetet. Az Érs.-k. nem vette át a szentáldozásról szóló fejezetet, a Krisztus kínszenvedéséről szóló elmélkedést «Capitulum primum»-mal jelzi, de lemásolta az összefoglalásnak az elhagyott fejezetre vonatkozó részét is. Az Érs. k. (23²⁶—24²) is szól a méltó szentáldozás ismertető jegyeiről. Kétségtelen jele, hogy az Érs. k. szövege a Nád.-k.-étől függ. — 2. *Sz. Adorján mártíromsága*. Nád.-k. 544—575. (Nytár XV. 262—267.) = Érs. 355—361. (Nytár IX. 56—61.) Az Érs. k. szövege itt is a Nád.-k. másolatának látszik.

c) A Nád.-k.-nek ferences kéziratos könyvekkel is vannak párhuzamos fejezetei. 1. *A pokol kínjairól*. Nád.-k. 109²³—134. (Nytár XV. 190—195.) = Guary.-k. 1—11¹⁹ (Nytár XV. 111—115.) A G.-k. szövege az elején csonka. Közös másolási hibájuk: embőrnec (N. 130¹³, G. 9³⁰) embőr helyett. A Nád.-k. szövege látszik a G.-k. másolatának. — 2. *Sz. Apalín élete*. Nád. 483—525. (Nytár XV. 253—259.) = Debr.-k. 559—575. (Nytár XI. 257—263.) A N.-k.-ben a példa megelőzi, a D.-k.-ben követi a legendát. Az egész szöveg mindkét kódexben ugyanazon kéznek írása. Ez a kéz másolta a Debr. k.-nek a Nszomb. k.-szel azonos fejezeteit is.

2. *Nagyszombati-k.* Az 1512—13. évszámot feltüntető Nszomb.-k. elejétől végig ugyanazon kéz írása, mint a Nád.- és Sim.-k. s a Debr.-k. 5. keze.⁴ A domonkos kódexek közül az Érsekújvári k.-szel s a Példák könyvével érintkezik.

a) A Nszomb. és Érs.-k. közös fejezetei: 1. *Példa a szerzetesekről*, kik tünán mondják zsolozsmájukat. Három kódexünkben is megvan e példa: Nszomb. k. 393—397. (Nytár III. 127—128.) = Érs. k. 161—163. (Nytár IX. 136—137.) ~ Péld. k. 25—28. 1510-es évszámmal (Nytár VIII. 98—100.) A háromféle másolat közül legegyezőbb a Nszomb. és Érs.-k.

¹ Nytár XV. k. XXX. l. — Pusch Ödön (*Vallásos elmélkedések kódexeinkben*. Kolozsvár, 1910. 29. l.) a Nád.-k. szövegét önálló fordításnak tartja.

² Szienai Sz. Bernardin is szól prédikációjában (*Opera omnia*. Velence, 1745. I. 264.) Mária síralmáról.

³ Nytár XV. k. XXIX. l.

⁴ M. Nyelv 1917. 12—13. l.

szövege. — 2. *Pater noster magyarázata*. Nszomb. k. 337—345. (III. 107—110.) = Érs. k. 163—165. (IX. 137—140.) Az Érs. k. a végén még hozzátold rövid tanítást. Az Érs. k. hihetőleg a Nszomb. k. lapjairól másolta a két párhuzamos fejezetet. Az azonos szövegű fejezetek közvetlenül egymás mellett vannak az Érs. k.-ben.

b) A Nszomb. k. kapcsolatban van a Debr. k.-szel is. Párhuzamos fejezeteik: 1. *Háborúságot békével szenvedni*. Nszomb. k. 240—49. (Nytár III. 74—77.) = Debr. k. 595—602. (Nytár XI. 271—73.) — 2. *Sz. alázatosság dicsérete*. Nszomb. 249—71. (III. 77—84.) = Debr. 576—95. (XI. 264—71.) A Debr. k.-ben megfordított sorrendben áll a két fejezet, mint a Nszomb.-ban. A két elmélkedés mind a két kódexben egy és ugyanazon kéztől eredő másolat. — 3. *Mária mennybemeneteléről*. Nszomb. k. 251¹⁰—296. (III. 88—93.) = Debr. 625—630. Eleje hiányzik. (XI. 284—288.) A Debr. k. szövege hívebb a latin eredetihez. A Nszomb. k. átalakítja a prédikációt a ferences olvasó imádság magyarázatává. A kétféle szöveg közös eredetén alapul. A Nszomb. k.-ben mind a három fejezet egymás után következik.

3. *Lobkowitz-k.* Az 1514. évszámot föltüntető Lobk.-k. a domonkos kódexek közül a vele körülbelül egykorú Bod-k.-szel érintkezik. A Bod-k. eredetileg egy kötetben volt a margitszigeti Domonkos-apácák részére 1510—1521 táján készült több más magyar kézirattal (Cornides-k., Apostolok méltósága, Példák könyve és Sándor-k.) Testvér-kéziratai közül a Péld.-k. is érintkezik klarissza kódex-szel. A Bod-k.-nek két fejezetből álló teljes szövege azonos a Lobk.-k.-ével. A Lobk.-k.-ben is egymásután következik a két szövegegyeség.

a) A Lobk. és Bod-k. párhuzamos szövegegyeségei: 1. *Embernek három fő ellensége*. Lobk.-k. 265—308. (Nytár XIV. 90—104.) = Bod-k. 1—20. (Nytár II. 375—389.) — 2. *A halálról*. Lobk.-k. 309—342. (Nytár XIV. 105—116.) = Bod-k. 20—36. (Nytár II. 390—401.) A halálról szóló elmélkedésnek javarészt ismeretes a latin eredetije.¹ A Bod-k. szövege helyenként épebb s hívebb a latin eredetihez, mint a Lobk.-k.-é.

b) A Lobk.-k. ferences kódexekkel is érintkezik: 1. *A világnak megutáltságáról*. (*Imitatio Christi*.) Cap. I. 23—24. Lobk. 38⁶—50¹⁴+61—76³². (Nytár XIV. 15—18., 21—24.) = Debr. 238—250¹¹+275—283. (Nytár XI. 145—149., 158—161.) Cap. II. 1. Lobk.-k. 86—94. (XIV. 27—29.) = Debr. 283—291. (XI. 161—164.) A párhuzamos *Imitatio*-fejezetek közös alapszövegnek másolatai. Mind a két szövegben vannak másolási hibák, eltérések és bővitések, betoldások az eredeti latin szöveghez képest. — 2. *Az életnek tökéletességéről*. Cap. I. Lobk. 113⁶—121¹¹. (Nytár XIV. 36—38.) = Debr. 231—236. (Nytár XI. 143—144.) Cap. II. Lobk. 121²⁰—136. (XIV. 38—42.) = Debr. 251—265¹⁴. (XI. 149—154.) Cap. VI. Lobk. 155²³—174¹⁴. (XIV. 48—54.) = Debr. 305—326. (XI. 169—175.) A VI. fejezet végén mindkét kódex elhagyja a példát. Jele, hogy közös alapszövegre támaszkodnak. — A Weszpr.-k.-ben (122—149. Nytár. II. 39—49.) is megvan a *De perfectione vitae* csonka fordítása. Szövege eltérő a Lobk. és Debr.-k.-étől.

¹ IK. 1922. 127. I.

4. *Simor-k.* Ez a csonka kódex szoros kapcsolatban van a margitszigeti Domonkos-apácák használatára készült Virginia-k.-szel. A töredékes, mindössze 14 lapra terjedő Simor-k. szövege (Nytár VII. 83—88.) hűen egyezik a Virg.-k. Sz. Ferenc legendájának (64⁷—72¹ l. Nytár III. 296—301) megfelelő részével. A két szöveg közül a Sim.-k.-é az épebb. Valószínűleg a Sim.-k. eredetileg teljes példányáról másolták a Virg.-k. szövegét. Eszerint a Virg.-k. is ferences eredetű szöveget másolt.

Az Ehrenfeld-Jókai-k.-szel csak tartalmilag érintkezik a Sim.-k. (Sim 81—14. Nytár VII. 86—88. ~ Ehr.-k. 56—60¹³, VII. 26—28.) s a Virg.-k.

5. *Kazinczy-k.* A javarészt 1526—27-ből való Kaz.-k. a margitszigeti Domonkos-apácák részére 1529—31 táján írt Érsekújvári k.-szel érintkezik.

a) A két kódex azonos szövegegysége: *Szűz Máriának nevében való diáki bötükről.* Kaz.-k. 59—70. (Nytár VI. 205—209.) = Érs.-k. 520—25. (Nytár X. 275—280.) Az Érs.-k. valószínűleg a Kaz.-k. lapjairól másolta le e prédikációt.

b) A Kaz.-k. szoros kapcsolatban van a Klára-szüzek részére készült Tihanyi k.-szel is. Legnevezetesebb közös szövegegységük: *Mária haláláról.* Kaz. 1—25. (Nytár VI. 177—186) = Tih. 337—385 (Nytár VI. 146—166.) A Tih. k.-é teljesebb szöveg. A kettő közös alapszövegre vall.

c) Az Érs. k. — mint láttuk — más ferences kódexekkel is érintkezik; de époly szoros kapcsolatban van a margitszigeti kódexek közül a Wi. k.-szel s a Pæld. k.-vel.

Az irodalomtörténet művelői Rupp Jakab téves történeti adata¹ alapján úgy vélik, hogy a margitszigeti Domonkos-apácák 1529-ben a török elől Nagyváradra menekültek, az ottani klarissza-apácáknál húzódtak meg s onnan többé nem is tértek vissza margitszigeti kolostorukba. Nagyváradon dolgozott azután Sövényházi Márta az Érs. és Thewr.-k. másolásán.² Ám Nagyvárad nem lehet az Érs.-k. iratásának helye, mert Nagyváradra csak 1541-ben menekültek az apácák a Nyulakszigetéről. Hova menekültek 1529-ben, nem tudjuk biztosan; annyit azonban tudunk, hogy az ország nádorától Nagyszombat-Pozsony utiránnyal kértek és kaptak menedéklevelet. Valószínűleg Nagyszombatba menekültek s ott találkozhattak esetleg az óbudai Klára-szüzekkel, kik már 1526-ban is a nagyszombati klarisszákhoz menekültek.³

Íme, öt ferences, pontosabban meghatározva klarissza kódex (Nád., Nszomb., Lobk., Sim. és Kaz.-k.) érintkezik ugyanannyi domonkos k.-szel (Wi., Érs., Bod., Virg.-k., Pæld.-k.) Az Érs.-k.-szel három ferences kódex (Nád., Nszomb., Kaz.-k.) is kapcsolatban van.

¹ Rupp Jakab: *Buda-Pest és környékének helyrajzi története.* Pest 1868. 78. l. — N 47. l.

² Nytár IX. k. XXI. l. — VA 110. és 113. l.

³ N 41—47. l.

Időrend tekintetében az első érintkezést (Nád.—Wi.k.) 1506—1508 táján találjuk, az utolsót (Érs.-k.-szel) 1529—1531 körül. Majdnem negyedszázadnyi időköz van a két dátum között. Huzamos és tartós az érintkezés a Klára-szűzek és Domonkos-apácák között. Megvolt az érintkezés a török hódoltság előtt és után is.

A mohácsi vész gyászos esztendeje, 1526 űzte ki először a kódexmásoló apácákat kolostoruk békés csendjéből. Addig azonban zavartalanul élhettek hivatásuknak, a mellett egymástól könyveket is kérhettek lemásolás végett. A Nád. és Wi.-k. érintkezésén kívül a mohácsi vész előtti időre tehetjük a Lobk.-Bod. s a Sim.-Virg.-k. érintkezését is.

Ezeket a ferences és domonkos kódexeket 1526 előtt ott másolták, ahol egy helyben vagy egymás közelében laktak Klára-szűzek és Domonkos-apácák. Klára-szűzek voltak abban az időben Kolozsvár, Nagyszombat, Óbuda, Pozsony és Sárospatak városokban. E városok közül azonban csak Kolozsvárt voltak Domonkos-apácák s Óbudával szemben a Nyulak-szigetén. A kolozsvári apácák kódexmásoló munkájáról nem tudunk semmit, ellenben az óbudai és margitszigeti apácák hírnévre tettek szert könyvmásoló hajlamukkal és gyakorlottságukkal.

A ferences-Domonkos érintkezésben előljáró Nád.-k.-t egyértelműleg az óbudai apácák könyvének tartják, a Nszomb.-k.-szel valamennyire érintkező Péld.-könyvét pedig Ráskay Lea-féle margitszigeti kódexnek.

A mohácsi vész után, a török hódoltság s a hontalanság szomorú idejében¹ sem szűnik meg a klarissza és domonkos kódexek érintkezése. Ismét ott szerepel a Nád.-k. s az általánosan margitszigeti kéziratnak tartott Érs.-k. Megint csak egyik részen Óbuda, másik részen a Nyulakszigete. Am helytálló okok és következtetés alapján joggal tartjuk a többi érintkező kódexet is óbudai, illetőleg margitszigeti kéziratossá könyveknek.

A klarissza és domonkos kódexek érintkezési helye nem is lehetett más, csak Óbuda és Nyulakszigete. Mind a két kolostor kiváltságos, tekintélyes kolostor volt, a királyi család alapítása. Az uralkodó család pártfogását mindenkor élvezték. Az apácák a kolostor falai között is összeköttetésben álltak a királyi udvar női tagjaival s a városi polgársággal. Jogi s anyagi ügyeik intézésére világi tisztviselők voltak, lelki vezetésüket képzett férfiszerzetesek végezték. Anyagi gondjuk nem volt, kedvükre foglalkozhattak szellemi munkával. Itt valóban kedvező viszonyok voltak irodalmi tűzhely kialakulására.

¹ A Kaz.-k. utolsó darabját (Nytár VI. 245—254. l.) 1541. szept. 29.-én fejezték be, mikor az óbudai Klára-szűzek már teljesen elvesztették otthonukat. Ezt a fejezetet már vagy Nagyszombaton vagy Pozsonyban írták.

3. Domonkos kódexek.

Igen jelentős szerepet vitt a magyar irodalom megalapozásában Sz. Domonkos rendje. Kódexeinknek domonkos eredetű csoportja majdnem oly népes, mint a ferences-k.-ek családja. Eddigélé azonban csak 14—16 domonkos-k-re szoktak hivatkozni.¹

I. Vargha Damján időrend szerint ekként csoportosítja a domonkos jellegű kódexeket.

A) Kétségtelenül hitelesen megállapítható domonkos kódexek: 1. Birk-k., 2. Margit-legenda, 3. Példák könyve, 4. Cornides-k., 5. Domonkos-legenda, 6. Horváth, 7. Érsekújvári, 8. Kriza-k.²

B) Valószínűleg domonkos eredetű kódexek: 1. Apostolok méltósága, 2. Sándor-k.

C) Lehetséges, hogy domonkos eredetűek: 1. Thewrewk, 2. Nagyszombati, 3. Kulcsár, 4. Bod-k.

Ez összesen 14 kódex, míg ferences-k.-et 18—19-t mutat ki Vargha.

A 14 kódexből lemegy a ferences jellegű Nszomb. és Kulcs.-k., viszont hozzájön két másik kódex. Vargha figyelmét elkerülte, hogy Winkler és Gömör-y-k. domonkos eredetét már régebben pontosan meghatározták. Volf György is kétségtelenül hiteles domonkos kódexekként említi a Wi. és Göm.-k.-t.³

Vargha tanulmányának megjelenése óta fedezte föl boldogult Gragger Róbert az *Ómagyar Mária-siralom* néven ismeretes XIII. századi nyelvemléket. Ennek domonkos eredetét lehetségesnek tartotta fölfedezője.⁴ Evvel már 15-re emelkedik a domonkos nyelvemlékek száma.

II. A magam kutatásai is gyarapítják néhány levéllel a domonkos kódexek családfáját. Jőmagam önálló kutatásaim alapján ekként egészíthetem ki Vargha D. csoportosítását:

A) csoport: 1. Birk-k. (Váczi Pál szabályzat-fordításának teljes példányát Ferrari Zsigmond Domonkos-atya 1635-ben még látta.⁵ A Birk-k. ennek csak töredéke.) 2. Winkler-k. 3. Margit-l., 4. Példák könyve, 5. Cornides-k., 6. Gömör-y-k., 7. Domonkos-k., 8. Apostolok méltósága, 9. Horváth-k., 10. Érsekújvári k., 11. Kriza-k.

B) csoport: 1. Krisztina-legenda. (Ez a Horváth-k. kiszakadt része.) 2. Virginia-k., 3. Bod-k., 4. Sándor-k., 5. Thewrewk-k.

¹ Volf György a Nytár bevezetéseiben. — VA és VE.

² VA 107. — VE 230 l.

³ Nytár XI. k. XXIV—XXVII. l. — RMNy IV. k. II. r. IV. l.

⁴ Gragger R.: *Ómagyar Máriasiralom*. Bpest 1923. 8. l.

⁵ Ferrarius Sigismundus: *De rebus Hungaricae Provinciae Ordinis Praedicatorum*. Bécs, 1637. 449. és 529. l. — N. 197 l.

C) csoport: 1. Ómagyar Mária-siralom 2. Jordánszky-k. (Csemez és Jankovich töredék.) Hogy a Jord.-biblia a margitszigeti Domonkos-apácák birtokában volt, azt az Érs. k.-szel való szoros kapcsolatából bizonyossággal meg lehet állapítani. Maga a bibliafordító is Domonkos-rendi szerzetes lehetett.¹

Ez összesen 18 nyelvelék az eddigi 14 vagy 15 domonkos kódex mellett. Pótlás Vargha csoportosításához: Wi., Güm.-k., Ómagy. Msir. Saját kutatásaim alapján hozzájön: Kriszt.-l., Virg. és Jord.-k. Azonfelül változik egyik-másik kódexnek besorolása az egyes csoportokba.

Új csoportok is járulnak a meglevő csoportokhoz:

D) Ferences kódexekkel érintkező domonkos kódexek: 1. Winkler-k., 2. Példák könyve., 3. Virginia-k., 4. Bod-k., 5. Érsek-újvári k.

E) Valószínűleg Domonkos-apácák birtokába jutott pálos eredetű kódexek: 1. Czech-k., 2. Festetics-k.

A jelzett pótlásokat és változtatásokat a domonkos kódexekről készülő tanulmányomban fogom megokolni. Ezuttal be kell érnem kutatásaim eredményének százaz lajstromozásával. A tervezett önálló tanulmány folytatása lesz e mostani dolgozatnak, viszont ez egyuttal előtanulmány a domonkos kódex-család tárgyalásához.

A Domonkos-rend sokkal jelentősebb tevékenységet fejtett ki a magyar kódex-irodalom terén, mint ahogy eddig hirdette a magyar irodalomtörténet.

4. Pálos és kartauzi kódexek.

A magyar irodalom bűvárai mindig nagy rokonszenvvel, meleg szeretettel foglalkoztak a pálos és kartauzi eredetű magyar kódexekkel. A pálosok is, kartauziak is híres könyvmásolók voltak.

A vitéz Kinizsi Pál alapította nagyvázsonyi kolostorukban valóságos írói műhelyük volt a pálosoknak. Itt dolgozott 1513 táján fráter M., ki a magyar középkor legrejtélyesebb asszonya, Kinizsiné Magyar Benigna számára állította össze a Czech-k. néven ismert imakönyvet.² Nagyvázsonyban volt néhány évig vikárius, vagyis a vázsonyi kerülethez tartozó kolostorok előjárója Tetemy Pál, ha talán nem is a vázsonyi kolostorban másolta a Gümöry-k.-nek ráeső részét.

A pálos nyelvelékeknek külön monografiájuk is van, Gondán Felicián tanulmánya.³ Gondán példát adott a kódexeknek

¹ T 31—32 l.

² Csupsán a keresztnévének kezdőbetűjével jelzi magát két ferences kódexíró is: fráter F., a Tihanyi k. írója és fráter P., a Debreceni k. harmadik keze.

³ Gondán: *A középkori magyar pálosrend és nyelvelékei*. Pécs, 1916. — Tőle való ugyane tárgyról: *Kinizsiné Magyar Benigna imádságos könyvei*. Bpest, 1912.

szerzetes rendek szerint való tanulmányozására. Övé volt az üttörés. Azóta már a domonkos és ferences, a prémontrei és bencés kódexeknek is akadt bűvara.

A kartauzi rendtől csak egy kéziratot könyv maradt ránk, de terjedelem és jelentőség dolgában fölér a pálos kódexekkel.

a) Pálos kódexek.

Pálos kéztől származó magyar írott könyvet hármát-négyet szoktak említeni.

1. A nagyvázsonyi pálos kolostor írói műhelyéből került ki a *Festetics és Czech-k.*, a valószínűleg Rómában is megfordult Kinizsiné Magyar Benigna asszony két imakönyve.¹

2. Tetemy (kiejtés szerint Tétemy vagy Tétém²) Pál vázsonyi pálos vikárius segédkezett a margitszigeti Domonkos-apácák részére készült *Gömöry-k.* imádságos könyv egy részének írásában. Időrend szerint is a Czech-k. után következik ez a nyelvemlék.

3. Vitatták régebben a *Jordánszky-k.* pálos eredetét is. Volt idő, mikor a Jord.-k.-t Báthori László budaszentlőrinci pálos szerzetes bibliafordításának tartották. Volf György nem fogadja el a Jord.-k. bibliafordításának szerzőjéül Báthori Lászlót. Pusztá gyanításnak, üres állításnak minősíti Báthori vitatott szerzőségét.³ Az irodalomtörténet napirendre tért Révai Miklós találgatása⁴ fölött is, ki *Szent Krisztina életét* s többi magyar legendánkat is Báthori munkájának tartotta, el kell már végleg ejtenünk azt a föltevést is, hogy a Jord.-k. Báthorinak a pálos krónikákban említett bibliafordítását őrizte meg számkunkra. Magam önálló kutatások alapján arra az eredményre jutottam, hogy a szóbanforgó bibliafordításnak a Jord.-k.-ben s töredékeiben (Csemez és Jankovich t.) ránk maradt példánya a margitszigeti Domokos-apácák részére készült s magát a bibliafordítót is a Sz. Domonkos-rendben kell keresnünk.⁵

Révai még nem ismerte a Jord.-k.-ben ránk maradt bibliafordítást. Ő viszont a legrégibb magyar bibliafordítást, az ú. n. ferences bibliát tartotta Báthori munkájának.⁶ Az ő véleménye szerint e bibliafordítást «vagy Szent Ferencz

¹ *Monumenta Vaticana Hungariae.* S. I. T. V. Bpest 1889. 138. l. Magyar Benigna, férje vázsonvi Kereki Gergely s rokonságuk 1518 ápr. 5-én beiratkozott a római Szentlélek-társulatba.

² M. Nyelv 1915., 120 l.

³ R. M. Ny. V. k. VI—VII. l. — Volf György: *Báthori László és a Jordánszky-codex bibliafordítása.* (M. Tud. Akad. Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. VII. k. 10. sz. Bpest, 1879.)

⁴ Révai Miklós *magyar nyelvi és irodalmi kézikönyve.* Bpest, 1912. (Régi M. Könyvtár. XXIX. k. 98. l.)

⁵ T 31. l.

⁶ Révai: *Antiquitates Literaturae Hungaricae.* Pest, 1803. I. 23. — R. M. Kvtár. XXIX. k. 90—92. és 99. l.

Szerzetesinek, vagy Bátorinak tulajdoníthatjuk. De még is inkább Bátorinak». Ma már csak történeti érdekessége van Révai meghaladott álláspontjának.

4. Szóba kerülhet még a *Peer-k.* s az eredetileg hozzátartozó *Csúzió* pálos eredete. A *Peer-k.* vége felé (342—356 l.) eddig kiadatlan latin szövegek vannak.

Az 1526-ban másolt latin szövegek különféle szentmiséket ismertetnek, s ezek az ájtatosságok is, mint a kódex némelyik magyar imádsága, olykor a babona határán mozognak. A 346. lapon *Contra caducum morbum* címmel kabhalaszerű lap van; ilyen táblázat fölött szoktak akkor misét mondani a nehézkórság ellen. A lap középső sávján alulról fölfelé s kissé részsútosan balról jobbfelé menő írással a kereszttetés szavai után e szavakat olvashatjuk: «Jesús maria augustinus». A kódexek lapjain megszokott fohászkodások az ilyesmik: Iefus maria ferench (Weszpr.-k. 117), Iesvs Maria zent Ferenc kalara (Lobk.-k. 185 vagy uott 110) s elárulják egyúttal a másoló hovátartozandóságát.

A *Peer-k.* latin szövegeinek másolója is olyan szerzetesrendnek a tagja lehetett, mely Sz. Ágostont tisztelte atyja gyanánt, vagyis a Sz. Ágoston-féle szerzetesszabályokat követte. Ilyen szerzetesrend több is volt hazánkban a mohácsi vész előtt: Ágoston-rendiek, Domokos-rendiek, kanonokrendiek, pálosok és prémontreiek. A kolostori magyar irodalom művelői közt csak a domonkosok, pálosok és prémontreiek ismeretesek. Közöttük kell keresnünk a *Peer-k.* másolóit is.

Hogy szerzetesek voltak a *Peer-k.* írói és másolói, arra vall az is, hogy a kódex főírója fölvette az imádságok közé az Urunk koronája (115. l. *wronk ihus criftnak coronaya*) nevű olvasóimádságot is. Ez a rózsafüzérimádság remete szerzetesek közt keletkezett s főleg kamalduliak terjesztették;¹ de — Laskai Ozsvát² s a Vitk.-k. (13. Nytár VII. 291. és 42. VIII. 298.) tanúsága szerint — ismerték a magyar Ferenc-rendiek s más szerzeteseink is.

Vajon miféle szerzetesek lehettek a kódex másolói? A szűkszavú kódexnek csupán egyik fejezete, *Remete Sz. Pál élete* nyújt erre vonatkozólag némi fogódzó pontot.

Ennél a legendánál nekielelegszik a fordító s a legenda hőseit, Pál és Antal szent remetéket, díszítő jelzőkkel halmozza el: dychőfegecs zent pal (98. Nytár II. 66.), bodogfagws zent anthal (58., 72., 75., 92.), tyztelendő zent ween yambor (60, latin eredetiben: venerabilis senex). Ezek a megtisztelő jelzők többnyire a fordító betoldásai az eredeti latin szöveghez képest. A legendát közvetlenül megelőző Sz. Elek életrajzában nem melegsik fel annyira a kódexíró s nem told be ilyen megtisztelő jelzőket. A Sz. Jeromos megírta életrajz befejezését, a szegénységre való utalást, elhagyja a fordító s helyébe a pálosok keletkezését s Remete Sz. Pál ereklyéinek tiszteletét

¹ Beringer Franz: *Die Ablässe*. Padernborn 1900¹² 352.

² *Quadragesimale Bigae salutis*. Hagenau 1506. S. XV. U.

mondja el. Mennyi melegség s bensőség rezeget a szavában, amint írja: «kynek ő fyay naprol napra neukedenek es mostanees vadnak ees lakoznak meg gywlekezwen zenth tarfafagban ees witezkeduen ez dichőfeges zent palnak zazloia alat». (113. Nytár II. 67.)

Aki ennyi melegséggel szól a pálosokról s a szerzet ősatyjáról, Remete Sz. Pálról, valószínűleg maga is dicsőséges Sz. Pál zászlója alatt vitézkedett, maga is pálos szerzetes lehetett.

Már a tudós Révai Miklós is vallotta a kódex elejének, Remete Sz. Pál és Sz. Elek életének, pálos eredetét.¹ Ő természetesen Báthori László munkájának tartotta, azon az alapon, hogy a pálos évkönyvek följegyzése szerint Báthori lefordította a teljes Szentírás mellett a szentek életét is. Meggyőződéssel mondja Révai: «Első Remete Szent Pál Életéről alig lehet kétségünk. A Szenteknek Életeiket Magyarúl író Jámbor Szerzetes bizony mindennek előtt ezzel tisztelte meg szerzetének Pártfogóul, és Például, választott Szentjét». Báthori szerzősége mellett nincs közelebbi bizonyítékunk. Hogy Remete Sz. Pál életének fordítója pálos volt, az nagyon valószínű.

Még egy megkülönböztető jegye van a Peer-k-nek, mely alkalmas a kódex jellegének a meghatározására. A *Te Deum* fordítása (292. l.) hangjeggyel van ellátva a kódexben. A pálosokról tudjuk, hogy a korális éneknek jeles művelői voltak és saját tónusuk volt. Sajnos, nem volt még alkalmam a Peer-k. *Te Deum*-dallamát összehasonlítani egykorú pálos liturgikus kéziratokkal vagy más szerzetesrend hangjegyeivel.¹⁰

A Peer-k. magyar imádságait valami Simon keresztnévű világi ember számára írták. Fölmerül a kérdés, vajon ez az ismeretlen Simon nem azonos-e esetleg Chepeli Simonnal, a nagyvázsonyi pálos kolostor jötevőjével.¹¹

Chepeli Simon fivérét 1519 táján meggyilkolták, Simont pedig az imádságok tanúsága szerint féltől, lövéstől, törtől, méregtől, hirtelen haláltól s mindenféle veszedelemtől. (Nytár II. 88—89., 83.) Simon rokonságáról is megemlékeznek az imádságok. Úgy látszik, özvegy ember volt; fia, bátyja és hugai voltak. (213., 220. Nytár II. 82—83.)

A családtörténet művelőin már most a sor, hogy segítsék megfejtetni a Peer-k. egykori birtokosának, Simonnak kiletétét.¹²

¹ R. M. Kvtár. XXIX. k. 98. l.

² A kalocsai főszékesegyházi könyvtárban van két XVIII. századi kézirat pálos énekeskönyv: *Antiphonale* és *Graduale*. — A *Te Deum* ferences dallama megvan e kézikönyvben: *Processionale et Antiphonale Romano-Franciscanum*. Győr 1747. E XVIII. századbéli szertartásikönyvek közül egyiknek a dallama sem egyező a Peer-k. *Te Deum*-dallamával.

³ Rupp Jakab: *Magyarország helyrajzi története*. I. k. Pest, 1870. 346. l.

⁴ Csepel helységben (ma puszta Nagyvázsony és Tótvázsony közt) birtokos volt a nagyvázsonyi pálos kolostor, s birtokát Csepeli Simon is gyarapította. Simonnak volt egy Domonkos nevű testvére (Dominicus Miklósa de Csepely), ki 1489-ben Simon nevében is részvett Vázsonyban egy határjáráson. (Németh Gábor: *Adatok Nagy-Vázsony történetéből*. Veszprém, 1904. 41—42. l.) — Nemes Bedegei Csepely Pál volt 1505—1513 táján a bakonybéli bencés apát ügyvivője. [Pannonhalmi rend-történet. VIII. k. 546. ési 554. l.]

Van tehát három kódexünk, melyen pálos kéz dolgozott. Azonfölül joggal vitatjuk a Peer-k. s az eredetileg hozzátartozó Csizió pálos eredetét.

A pálos írók világiak használatára írták imakönyveiket, csupán Tetemy Pál dolgozott apácák részére.

b) Kartauzi kódex.

1. A kartauzi szerzetesrend tagjait, mint a prémontreiket s más szerzeteseket, szerzetes szabályaik is kötelezték a könyv-írás s másolás munkájára. A könyvírás és másolás volt a kartauzi szerzetesek, a néma barátok legkedvesebb mellékfoglalkozása.

Legtöbbet tudunk a lechnici vagy dunajeci s a menedékszírti (Lapis refugii) vagy letkonkövi kolostor egykori kéziratairól. Ezen kolostorok könyvtári anyagából több középkori latin meg latin-német kézirat került a budapesti egyetemi könyvtár birtokába.¹ A menedékszírti kolostor első perjelét Konrád atyát (1307—1310) is kitűnő egyházi írónak és szertartáskönyvek másolójának mondja a kolostor krónikaírója.²

A magyarországi kartauziak legtekintélyesebb és leggazdagabb kolostora volt a lövöldi (mai Városlőd). Kifelé is ez képviselte a rendet.

A lövöldi kolostor kéziratok könyveiből is maradt egynéhány az utókorra. A kolostor könyvmásolói közül névszerint is ismerjük Máté testvért, ki 1467-ben dolgozott egy latin kézíraton, mely ma a budapesti egyetemi könyvtár tulajdona.³

A magyar kartauziak történetírója, Dedek Crescens Lajos, helytálló okok alapján lövöldi névtelennek mondja az Érdy-kódex íróját.⁴ Valószínű, hogy a névtelen néma barát csakugyan a lövöldi kolostorban írta az Érdy-kódexet.

A lechnici és menedékszírti kolostorokból előkerült latin kéziratokban német nyelvű bejegyzéseket s eredeti német szövegeket találunk.

A szepességi kolostorok tagjai többnyire németek voltak. Így pl. a szepesmegyei származású Wagendrüsseli Jodok († 1508) menedékszírti szerzetes, szertartásos könyvek (Antiphonale, Graduale) másolója.⁵ A szepességi kolostorokban nem igen kereshetjük az Érdy-k. íróját. A tárkányi kolostor tagjai magyar szerzetesek voltak. Csakhogy e kolostorban a XVI. század elején már nagyon meglazult a szerzetes fegyelem. A barátok nem üldö-

¹ A budapesti m. kir. egyetemi könyvtár codexinek címjegyzéke. Bpest, 1881. 149. l. A lechnici kolostoré volt 22, a menedékszírtié 2, a lövöldié 1 kézirat. Néhány kartauzi kéziratnak eredete ismeretlen. — A látókövi és lechnici kartauziak könyvtárát Csontos János ismertette. (M. Könyvsz. 1880. 352. és 354. l.)

² Dedek Crescens Lajos: *A karthausiak Magyarországbán*. Bpest, 1889. 85., 87., 242. és 252. l.

³ Cod. lat. saec. XV. no. 72. — Címjegyzék 56—57. l.

⁴ Dedek i. m. 245. l.

⁵ Dedek i. m. 244. l.

géltek cellájukban az íróasztal mellett, hanem inkább a környéken kóboroltak vagy Mezőkövesdre látogattak el. Ilyen állapotok mellett a tárkányi kolostor nem igen volt alkalmas a tudomány és művészet ápolására. Sokkal valószínűbb az, hogy a névtelen néma barát a Lövöld mellett fekvő paradicsomvölgyi kolostorban élt és dolgozott. Már Dedek kiemeli, hogy Lövöld közel feküdt az akkor Szlavónia néven ismert tartományokhoz, amire az Érdy-k. írója hivatkozik latin előszavában. A kódex nyelve az alsódrávai nyelvjárást tünteti föl. Az író szülőföldjéhez legközelebb eső kartauzi kolostor Lövöld volt. A névtelen néma barát maga említi, hogy könyvének összeállításánál szem előtt tartotta különböző rendű szerzetes testvérek és apácák igényeit. Lövöld közelében, Veszprém vármegyében volt akkor többféle apáca kolostor. Veszprémben ciszterci és Domonkos-apácák voltak, Somlyóvásárhelyen prémontréi apácák. A veszprémi Domonkos-apácák Lövöldön birtokosok is voltak.¹ Lövöldön megvolt e kolostorokkal való érintkezés lehetősége. Ez a körülmény is a lövöldi kolostor mellett szól. Dedekkel tartva bizvást mondhatjuk a kódexírót lövöldi névtelennek.

2. A kartauzi szerzettől — mint említettük — egyetlenegy magyar kéziratos könyv maradt ránk. Kartauzi eredetű a legterjedelmesebb s igen értékes nyelvemlékünk, az *Érdy-kódex*. Szerzője egy név szerint nem ismert néma barát. Azt sem tudjuk biztosan, melyik kolostorban élt. Valószínűleg Lövöldön. Elejtett szavaiból annyit sejtünk, hogy Rómában is megfordult.² A buzgó kódexírónak — amint ő maga mondja előszavában — volt egy apáca testvére, s nyilván annak kedvéért dolgozott. Postilla- és egyetemes legendagyűjteményt állított össze mindentféle rendű apácák s latinul nem tudó szerzetes testvérek számára. Érdekes, hogy a perikópák összeállításában nem követi a kartauzi szokást.

3. Ez az egyetlen magyar nyelvemlékünk kartauzi író tollából. Veinstein Hevess Kornél megkockáztatta ugyan azt a föltevést, hogy a *Jordánszky-k.* bibliafordításának a fordítója azonos az Érdy-k. írójával — ezt a merész föltevést azonban nem lehet elfogadni.³

Legújabbán Waldapfel József kísérletezik hasonló föltevéssel. Szintén azt a nézetet vallja, hogy a Jordánszky-biblia fordítója azonos az Érdy-k. szerzőjével.⁴ Lényegében Veinstein Hevess sok ellentmondásra talált véleményét újítja föl, csupán más érvekkel igyekszik alátámasztani.

Waldapfel két érvre hivatkozik: a) az Érdy-k. szentírási szakaszai feltűnően egyeznek a Jordánszky-biblia szövegével. b) Az Érdy-k. prologusa ellenkezik a kódex tartalmával. Ez a prologus a bibliafordítás elé való és csak a másoló írhatta a legendagyűjtemény elé.

¹ Rupp J. i. m. I. k. 268. l.

² Nytár V. k. 424. l.

³ T. 31 l.

⁴ IK. 1927. 99. l.

Egyik érv sem helytálló. a) A névtelen kartauzi nem volt a Jordánszky-biblia fordítója, csupán a biblia hatása mutatkozik művén. Az Érdy-k. írója olyan perikopa-gyűjteményt használt, melynek szövege a Jord.-k. biblifordításán alapult, de összeállításánál figyelembe vették a Münch. k. régebbi fordítását is. Hogy az Érdy-k. szentírási szakaszai nem egyszerű átírásai a Jord.-biblia szövegének, kézzelfoghatólag mutatják pl. a Lukács evangéliumának II. fejezetéből vett perikopák.¹ — b) Az Érdy-k. írója ekként adja könyvének címét: *Incipiunt Epistole et ewangelia dominicalia ac festiualia per Anni circulum... Cum pastellis et legendis*. Az egész egyházi évre való vasárnapi és ünnepi episztolák meg evangéliumok magyarázatát ígéri az előszó is, ezt adja a könyv is, avval a különbséggel, hogy az időszaki (De Tempore) rész csonkán maradt ránk, míg a szentekről (De Sanctis) szóló rész teljes. Az Érdy-k. előszava és tartalma között tehát nincs ellenmondás, ellenkezőleg a Jord.-biblia tartalma nem vág össze a Érdy-k. előszavával. Érdy-k. latin előszava nem lehetett eredetileg a Jord.-biblia előszava. Az Érdy-k. «másolója» egyébként egyáltalában sem nem különíthetett el valamit a kódex szövegében, sem nem cserélhette föl a kódex előszavát, mert a kézírtos könyv nem idegen kéz másolatában, hanem a szerző kezeírásában maradt ránk.

Waldapfel föltevésének nincsen tárgyilag igazolható alapja, csupán félreértésen alapul. A Jord.-k.-nek egyébként vitattak már pálos és prémontrei eredetét is. Valószínűleg domonkos eredetű a Jord.-k. bibliafordítása.

Csak egyetlen egy kartauzi eredetű magyar kódexet ismerünk s ez az Érdy-k.

TIMÁR KÁLMÁN.

¹ T 32 l.